

VELLO HELK

taani ja eesti ajaloolasena

ENN KÜNG
ARVO TERING

Indrek Jürjo, Vello Helk ja Peep Pillak Kopenhaagenis

Eesti päritolu Taani ajaloolane Vello Helk sündis 23. septembril 1923 Vars-
tus (umbes 25 km Võrust edelas) talupidajate Jaan Helki (1879-1940) ja Ma-
rie Sormuli (1882-1959) peres. 1929. aastal kolis pere Tsooru. Aastatel 1933-
1938 käis Vello Helk Lepistu algkoolis ja seejärel Võru gümnaasiumis, mille
lõpetas 1943. aastal. 1944. aasta sõjasegadused viisid Helki üle Krivasoo ja Riia Saksa-
maale ning sealt järgmisel aastal Taani Jüütimaale. Algul polnud tal kavatsust kohale
jääda, vaid ta üritas esimesel võimalusel edasi rännata. Õnneks kaasa võetud Võru
gümnaasiumi lõputunnistus võimaldas tal pärast paariaastast tööd põllutöölisena
Haderslevi lähedal astuda 1947. aastal Århusi ülikooli, kus ta hakkas õppima ajalugu ja
ladina keelt ning hiljem kõrvalainena saksa keelt. Oma esialgsest plaanist saada inse-
neriks ta loobus. 1954. aastal sai Vello Helk Taani kodakondsuse. Pärast ülikooli
lõpueksami sooritamist sai ta 1956. aastal töökoha Taani Majandusarhiivis Århusis.
1958. aastal töötas ta lühikest aega Taani Riigiarhiivis, siis Odense Maa-arhiivis
ja alates 1959. aastast lõplikult Taani Riigiarhiivis Kopenhaagenis. Viimases oli
ülemarhivaarina aastatel 1970-90 tema juhatada IV osakond (eraarhiivid, käsi-
kirjade kogu ja raamatukogu). 1977.-1978. aastal oli Helk ajutiselt Taani riigi-
arhivaari kohusetäitja. Ta on toimetanud arhiivinduslikku ajakirja Arkiv.

Käesolev artikkel ilmub paralleelselt ka saksa keeles : Festschrift für Vello Helk
zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des
Ostseeraumes. Hrsg. von Enn Küng und Helina Tamman. Tartu, 1998, S 7-21.

25. aprillil 1966 kaitses Vello Helk doktoritöö. 1980. aastal andis kuninganna Margarethe II Vello Helkile Dannebrog'i ordu rüütliristi teenete eest Taani kuningriigi ees. 1996. aastal annetas president Lennart Meri Vello Helkile Riigilipu III klassi ordeni. Helk on paljude teaduslike seltside liige.¹ 1996. aastal valiti Vello Helk Tartu ülikooli audoktoriks. Oma teadustöödega on ta pälvinud rohkelt tunnustust. Taani teaduslikud sihtkapitalid on tema uurimistööd toetanud. 1966. aastal sai ta G.E.C. Gad-fondi suure teadusauhinna. Dr Arthur Puksowi fond Kanaadas on kahel korral, 1978. ja 1990. aastal pidanud Vello Helki auhinna vääriliseks. Helk on ka ainuke eestlane, kes on võetud Taani suurde biograafilisse leksikoni. Akadeemiliselt kuulub Helk Fraternitas Tartuensisesse. Kaua aega on ta olnud Kopenhaageni Eesti Seltsi esimeheks. Aktiivselt on ta osalenud pagulaseesti elus. Alates 1958. aastast on Vello Helk abielus muusikapedagoog Annemarie Japseniga (s 1924), peres on poeg Uno (s 1963).

Juba üliõpilasena alustas Vello Helk uurimistööd arhiivides. 1951. aasta suvel viibis ta pike-ma perioodi Stockholmis Rootsi Riigiarhiivis. Sel ajal uurisid mitmed eesti päritolu noored Karl XI valitsusaega Rootsi ülemereproviintsides. Riigiarhiivis tööd leidnud vanema põlvkonna ajaloolased nagu Arnold Soom, Evald Blumfeldt ja Jakob Koit jagasid meelsasti oma teadmisi noorematele kaaspagulastele. Alvin Isbergi teemaks oli Karl XI suhted Liivimaa aadliga, Aleksander Loiti huvi oli keskendatud reduktsioonile. Vello Helkil valmis selle uurimistöö tulemusel magistritöö Rootsi talupojapoliitikast Eesti- ja Liivimaal Karl XI valitsemisajal².

Stockholmis töötades kohtus Vello Helk Roomas elava eestlasest preestri Vello Saloga, kes tegi talle ettepaneku tulla Vatikani arhiivis leiduvaid Eestit puudutavaid materjale uurima. 1952. aastal saigi Helk paavsti määratud üheksakuise stipendiumi, mille eesmärgiks oli koguda Vatikani arhiivist ning jesuiitide peaarhiivist (Archivum Romanum Societatis Jesu) allikaid Baltimaade ajaloo ja eriti vastureformatsiooni käigu kohta Tartus Poola ajal. Sellega katkesid mõneks ajaks ülikooliõpingud³.

Rooma perioodi esimeseks kokkuvõtteks oli 1963. aastal ilmunud ülevaateartikkel jesuiitide tegevusest Tartus⁴, kuigi sellekohaseid artikleid oli ilmunud varemgi ning ilmus ka hiljem. Monograafia lõpuleviimine võttis aga palju aega ja energiat ning ilmus alles 1977. aastal⁵. Kuid see tuli asjale kasuks, sest vahepeal õnnestus Roomas veelgi sügavamalt allikatesse süveneda, lisaks avardas allikatering Viinis ja Brüsselis leituga ning Eestist saadetud Tartu raeprotokollide koopiatega. Helk jõudis järeldusele, et Tartu valimine jesuiitide residentsiks Liivimaal oli suuresti seotud jesuiidist paavstliku diplomaadi Antonio Possevino huviga. Liivimaal oli jesuiitidel edu eeskätt eesti talupoegade hulgas, seevastu sakslaste seas olid misjonitöö tulemused tühiised. Jesuiitide asutatud koolil oli suur tähtsus, kuna see lõi Tartus ligi neljakümne tegutsemisaasta vältel gümnaasiumihariduse traditsiooni. Õpilaste hulgas eestlasi polnud. Küll on aga jesuiitidel (Thomas Busaeus, Johann Ambrosius Völcker, Wilhelm Buccius) suured teened eesti kirjasõna edendamisel. Monograafia, milles on vaadeldud Tartu jesuiitide kolleegiumi tegevust võimalikult mitmekülgselt (liikmeskond, misjonitegevus eri elanikegruppide hulgas, majanduslikud olud, kolonistide küsimus, liikmete ja õpilaste nimekirjad), äratas kohe laialdast rahvusvahelist tähelepanu. Tunnustavad retsensioonid ilmusid nii Eesti, Taani, Rootsi,

¹ Näiteks: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, Baltische Historische Kommission in Göttingen (korrespondentliige 1971, korraline liige 1984), Selskabet for Utgivelse av Kilder til Dansk Historie, Association for the Advancement of Baltic Studies, Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie, Bibliotekshistorisk Selskab, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, Den Danske Historiske Forening, Jysk Selskab for Historie, Samfundet for Dansk Genealogi og Personhistorie,

Kungl. Samfundet för Utgivande af Handskrifter Rörande Skandinaviens Historia, Wolfenbütteler Arbeitskreis für Barockforschung, Schleswig-Holsteinische Gesellschaft für Barockforschung und Wappenkunde jt.

² Vello Helk. Den Svenske regerings bestroebelser for at forbedre bøndernes forhold i Livland og Estland under kong Karl XIs egenregering. Selle nn spetsiaaltöö kaitses Helk Århusi ülikooli juures 1952. a. (Käsikiri asub Århusi ülikooli ajaloo instituudi raama-

tukogus ning selle lühendatud variant Eesti Ajalooarhiivi raamatukogus).

³ Kleio, Tartu, 4, 1991, lk 59.

⁴ Vello Helk. Die Jesuiten in Dorpat 1583-1625. In: Zeitschrift für Ostforschung XII, 1963, s 673-687.

⁵ Vello Helk. Die Jesuiten in Dorpat 1583-1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa (Odense University Studies in History and Social Sciences), Odense, 1977.

Belgia, Hollandi, Saksa, Soome, Austria, Poola ja Ameerika Ühendriikide teadusajakirjades. Sellest *Standardwerk*ist ei saa mööda minna ükski Ida- ja Põhja-Euroopa vastureformatsiooni puudutav uurimus. Oma Tartu jesuiitide uurimuse eest määrati Vello Helkile 1978. aastal esimest korda dr Arthur Puksowi fondi teaduspreemia.

Vello Helki uurijaloomuse tugev külg on see, et ta ei piirdu ainult kitsast teemat käsitlevate allikate otsimisega. Õhutatuna otsekui kaasasündinud teadmisjanust ja tänu harukordsele intuitsioonile allikate ja nende kasutamisevõimaluste leidmisel pani ta nii tollal Vatikanis kui ka edaspidistel kogumisreisidel tallele senitundmatuid allikandmeid mitte ainult jesuiitide tegevuse kohta Liivimaal, vaid ka katoliku kiriku püüetest tagasi võita Skandinaaviamaid. Leitu põhjal kirjutas ta väitekirja filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks norra päritolu jesuiidi Laurentius Nicolai Norveguse tegevusest Skandinaaviamaades⁶. Doktoritöö käsitleb jesuiitide katseid (kuni aastani 1622) Skandinaaviat tagasi võita Rooma paavsti võimu alla. Uudse arhiivainestiku kasutamise tõttu (lisaks Itaalia arhiividele ka Austria, Saksamaa, Rootsi ja Soome arhiivide materjalid) kujunesid Vello Helki uurimistulemused vastureformatsiooni käigust Põhjamaades erinevaks samal ajal (1963) ilmunud Oskar Garsteini monograafias⁷ esitatud seisukohtadest. Laurentius Nicolai Norvegus oli oma elueesmärgiks seadnud luteriusulised Põhjamaad katoliku usku tagasi pöörata. Nõnda saadeti Taani aadlinoorsoo koduõpetajateks justkui luterlastena katoliiklasi, kes pidid neid pöörama katoliku usku. Norveguse ülesanne oli ka luterlastest õpilaste muretsemine katoliiklikesse seminaridesse, näiteks Bronjawi ja Vilniusse (ühtekokku vähemalt 60 taanlast ja norralast). Paavstlikes seminarides põhjaliku väljaõppe saanud, pidid nad hiljem aadlimeeste koduõpetajatena või reisisaatjatena mõjutama neid katoliku usku astuma. Tema püüdlused aga jäid viljatuks, põhjustades vaid mitmesuguseid vastumeetmeid, mis katoliiklaste misjonivõimalusi Taanis ja Norras veelgi ahendasid. Laurentius Nicolai Norveguselt innustust saanud Põhjamaade päritolu konvertiitidel (näiteks aadlikud, kes oma pojad katoliiklikesse koolidesse saatsid) puudus luterlikus ühiskonnas kaasaraakimise võimalus ning neil tuli olla kas sise- või välisemigratsioonis. Vello Helk uuris vastureformatsiooni käiku uudest, mitte traditsioonilisest vaatenurgast – kuivõrd õppisid Laurentius Nicolai Norveguse tegevuse ajal Taanist ja Norrast pärit noormehed katoliiklikes koolides ja ülikoolides. Allikatenähtis ta käibesse lisaks traditsioonilistele ülikoolide matrikliraamatutele ka reisialbumid, mida seni uurijad polnud kuigi tähtsaks pidanud ja mida olid hinnanud vaid genealoogid. Arhiivimaterjalide abil tõestas Helk, et Taanis oli veel üsna kaua salajasi katoliiklasi, kes aga Taani arhiividesse jälgi pole jätnud – nende keskus asus ju Roomas. Taanlased ei muutunud päevapealt luterlasteks. Töö kaitsmine toimus Århusi ülikooli juures 1966. aastal. Uurimus leidis Põhjamaade ajaloolaste hulgas laialdast vastukaja (13 retsensiooni).

Taanlaste ja norralaste välisülikoolides õpingute jälgimine muutus aga iseseisvaks uurimissuunaks. Suvepuhkuste ajal ette võetud uurimisretkedel töötas Helk nii Euroopa kui ka Ameerika raamatukogudes, arhiivides või erakogudes läbi tohtu hulga reisialbumite sissekandeid, kokku umbes 35 000 kirjet⁸. Ja nagu Helkile iseloomulik, ei kirjutanud ta reisialbumitest välja mitte ainult taanlaste ja norralaste andmeid, vaid tegi ka koopiaid tuhandete schleswig-holsteinlaste, baltlaste, samuti rootslaste ning soomlaste kohta. Reisialbumite sissekanded on olulised taani-norra üliõpilaste õppereiside uurimisel ning iga üliõpilase õppeaja võimalikuks dateerimiseks. Helk on üliõpilaskonna ajaloo uurijate hulgas teerajaja ka reisiapäevikute ja -kirjade, ülikooliprogrammide ja leinajutluste ajalooallikana väärtustamisel. Taani-norra üliõpilaste reisidega on tegeldud varemgi (Henny Glarbo, H. Friis-Petersen), kuid just Helk suutis

⁶ Vello Helk. Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622 (Kirkehistoriske Studier, II rk., 22). København, 1966.

⁷ Oskar Garstein. Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. Vol. I. 1539-1583. Oslo, Bergen, 1963.

⁸ Thomas Otto Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864. Nachträge und Berichtigungen

von Vello Helk, Kiel, 1991, s 5. Nii töötas Helk näiteks 1982. a suvel kolme nädala jooksul 11 linnas asuvas 24 raamatukogus, arhiivis või muuseumis.

esimesena kokku võtta üliõpilaste tervikhulga. Niisuguse teema uurijal tuleb arvestada, et tervikmosaiigi saab kokku sulatada alles aastatepikkuse paljudes arhiivides ja raamatukogudes laialipillatud andmekivikeste kokkukogumise järel. Seetõttu nõuab sellise terve regiooni üliõpilasrändeid puudutava teemaga tegelemine uurijalt tõelist julgustükki, et pikki aastaid allikandmete otsimisele ohverdada. Selle ala pioneeril Thomas Otto Achelisel kulus pool sajandit, et koostada aastatel 1517-1864 ülikoolides ja muudes akadeemilistes õppeasutustes õppinud 10 435 Schleswigist pärit üliõpilase lühibiograafiaid sisaldav matrikel. Ilmus aastal 1967.⁹ Et see hiigeltöö siiski täiuslik polnud, avaldas seda temaatikat sügavuti tundev Helk algul põhjaliku paljude täpsustuste ja täiendustega kriitilise retsensiooni¹⁰, hiljem, 1991. aastal, aga 186-leheküljelise täiendusköite¹¹. Kui Achelisel kulus suur osa ajast kirikuraamatute ja ülikoolide matrikliraamatute läbitöötamisele, siis Helk kasutas siin oluliste lisaallikadena reialbumeid, leinajutlusi, stipendiumiandmeid, reisipasse, reisipäevikuid ning testimooniumeid.

Vello Helki esimeseks suuremaks vahekokkuvõtteks tööst Taani-Norra õppereiside uurimisel oli 1971. aastal ilmunud põhjalik artikkel taanlaste Itaalia-reisidest 1536-1660, mis koosnes monograafilisest osast ning matriklist¹². Ülioluliseks teetähiseks kõigi Skandinaaviamaade ja Soome üliõpilaste õppereiside uurimise stimuleerimisel ja edendamisel oli 1981. aastal Jyväskylas Põhjamaade ajaloolaste kongressi raames peetud ettekanded ülikooliõpingute kohta välismaal kuni 1660. aastani, kus ühtse skeemi alusel olid koostatud ettekanded taani, soome, islandi, norra ja rootsi üliõpilaste õppereisidest, mille hiljem üldistas Svarre Bagge. Taani osa koostas Vello Helk¹³. Seda konverentsi valmistati põhjalikult ette. 1980. aasta märtsis said ettekannete pidajad ja korraldajad kokku Turus. Just see konverents andis edasise tõuke üliõpilasreise käsitleva mitme monograafia valmimisele ning nende koostajate omavahelisele kollegiaalsele koostööle. Vello Helk aitas nõu ja allikmaterjalidega nii Lars Nilehni kui Jussi Nuortevat¹⁴. Aastal 1987 ilmus Helki Taani-Norra 1536.-1660. aastate üliõpilasreise puudutav monograafia koos 3600 nime sisaldava matrikliga¹⁵. Monograafilises osas on vaatluse alla võetud reiside tagapõhi, eesmärgid ja finantseerimine, reisidega seonduv *alltagsgeschichtliche* problemaatika, õppe-eesmärgid, reisil sõlmitud kontaktid ja saadud mõjutused, akadeemilise kraadi kaitsmine ning reiside roll sotsiaalse eneseteadvuse seisukohast. 1991. aastal ilmus monograafia järg Taani-Norra õppereiside kohta aastatel 1661-1813¹⁶, mis sai nagu eelminegi töö Taani, Norra, Rootsi, Saksa ja USA teadusajakirjades soodsa vastuvõtu. Selle perioodi osas on allikatering tunduvalt suurem ning ka üliõpilaste arv kasvanud, mistõttu monograafia ja matrikel ilmusid eraldi köidetes. Vello Helki õppereise käsitlevad tööd on teedrajavad selles mõttes, et kasutajal on võtta nii monograafiline uurimus reisidest kui ka matrikel, kust saab leida andmeid iga üksiku konkreetse üliõpilase kohta. Senised analoogilised tööd on olnud kas uurimused (Niléhn, Pawlak¹⁷) või matriklid (Achel-

⁹ Thomas Otto Achelis. Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864, Bd. 1.-3., Kopenhagen, 1967 (Bd. I, S. XIV-XVII).

¹⁰ Slesvigske studenter. Nogle kritiske bemærkninger i anledning af Ths. O. Achelis' matrikel. In: Personallistorisk Tidsskrift 1967/68, Nr. 4, København, 1968, S. 185-208.

¹¹ Vello Helk. Thomas Otto Achelis: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864. Nachträge und Berichtigungen von Vello Helk, Kiel, 1991.

¹² Vello Helk. Dänische Romreisen von der Reformation bis zum Absolutismus 1536-1660. In: Analecta Romana Instituti Danici VI, 1971, S. 107-196.

¹³ Danmark. Middelalderen. Fra

reformationen til enevælden (1536-1660). In: Ur nordisk kulturhistoria. Universitetsbesøken i udlandet före 1660. XVIII nordiska historikermötet i Jyväskylä 1981. Mötesrapport I. Jyväskylä 1981, s. 27-65; Sverre Bagge. Nordic Students at Foreign Universities until 1660. In: Scandinavian Journal of History 1984, Vol. 9, nr 1, p 1-29.

¹⁴ Lars Niléhn. Peregrinatio academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet, Lund, 1983, S. 5-6; Jussi Nuorteva. Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640. Helsinki, 1997.

¹⁵ Vello Helk. Dansk-norske studierejser fra reformation til enevælden 1536-1660. Med en

matrikel over studerende i udlandet. Odense, 1967.

¹⁶ Vello Helk. Dansk-norske studierejser 1661-1813, Bd. I-II (Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 139). Odense, 1991.

¹⁷ Lars Niléhn (vt märkus nr 14); Marian Pawlak. Studia uniwersyteckie młodości z Prus Królewskich w XVI-XVIII w. Das akademische Studium der Jugend aus Königlich Preussen im XVI-XVII Jh. Torun, 1988.

¹⁸ Thomas Otto Achelis (vt märkus nr 9); Szabó Miklós; Tonk Sándor, Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700 / Siebenbürger an den Universitäten der Frühen Neuzeit 1521-1700/, Szeged, 1992

Szabó/Tonk¹⁸). Vaid J. Nuorteva on lisanud uurimusele ka üliõpilaste nimekirjad (mitte aga üliõpilaste lühibiograafiad)¹⁹. Just tänu Helki õhutamisele ja allikakoopiate ning kirjandusega varustamisele sai teoks Tartu ajaloolasel Arvo Teringul Tartu rootsiaegse ülikooli matrikli ning selle monograafilise sissejuhatuse koostamine²⁰. Ilma Helki julgustamiseta ja rohkete andmete saatmiseta poleks Tering sõandanud asuda ka järgmise äärmiselt töömahuka ning aegarõõviva aastate 1561-1800 Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt pärit üliõpilaste matrikli (umbes 6000 lühibiograafiat) koostamisele²¹. Ja see toimus veel ajal, mil Nõuk Liit oli Eesti okupeerinud ning niisuguseks tööks hädavajalikud välisuurimisreisid välistatud.

Helk peab reisialbumeid (mida varasel uusajal pidas pea iga üliõpilane, kuhu sõbrad ja tuttavad lahkumise puhul oma parimad soovid sisse kirjutasid) ülioluliseks allikaks reisiteede, -kestuse ja isiklike kontaktide ringi ning laadi kindlakstegemisel. Helk on reisialbumite kui ühe olulisema kultuuriajaloo allikategrupi tundmise alal kogu maailma mastaabis suurimaid autoriteete. Ta on olnud eksperdikas reisialbumite omanike määramisel, näiteks kui 1991. aasta paiku üritati Stuttgardi Rahvaraamatukogus asuvas peamiselt reisialbumilehtedest koosnevast hiiglaslikus autograafide kogus reisialbumeid rekonstrueerida. Helkil on tihe koostöö ja kirjavahetus reisialbumeid uurivate kolleegidega (Wolfgang Klose – Karlsruhe; Lotte Kurras – Nürnberg, Stockholm; Jörg-Ulrich Fechner – Bochum; Jussi Nuorteva – Helsinki; Dieter Lohmeyer – Kiel). On iseenesestmõistetav, et laialipillatult kogu maailma arhiivides, raamatukogudes ning eravalduses asuvate reisialbumite uurijad annaksid kolleegidele teavet neid huvitavatest uudisleidudest. Selles osas on Helk aidanud paljude maade kolleege, jagades oma rikkalikke teadmisi ning uurimisreisidel kogutud allikandmeid, eriti reisialbumite sissekannete koopiad²². Ise on ta avaldanud rohkesti artikleid nii Taani raamatukogudes leiduvatest kui ka taanlaste reisialbumitest. Mis aga on Baltimaade kultuuriloo tundmise seisukohast ülioluline: Helk on tutvustanud Baltimaalt pärit või siin viibinud reisimeeste reisialbumite sissekandeid eraldi nii baltisakslastele ajakirjas "Ostdeutsche Familienkunde"²³, eestlastele väliseesti ajakirjas "Tulimuld"²⁴ kui ka lätlastele välisläti ajakirjas "Ceļi"²⁵. Eriti hinnatav on 17. sajandi reisialbumitesse kirjutatud eesti- ja läti keelsete sissekannete väärtustamine – on ju sellest ajast iga eesti- või läti keelne kirjamälestis ülisuure kultuuriajaloolise väärtusega. Vello Helk kavatses 1970. aastate lõpul välja anda ka Baltimaid puudutavate reisialbumite aastatest 1560-1800 sissekannete tähestikulise nimestiku, tehes 1978. aastal prooviks valmis A-B osa, kus on kirjas nimi, koht, kuupäev ja keel.

Helk on tegelnud ka Kopenhaageni ülikooli ajalooa. Kopenhaageni ülikooli 500. juubeli tähistamiseks 1979. aastal oli tema ülesandeks trükki anda ülikooli konsistooriumi vanim säilinud protokolliraamat (1599-1618), millest ta tegi ära kirjad 1975. aastal ning käsikiri oli avaldamiseks ette valmistatud 1978. aastal. Kopenhaageni ülikooli juubelisummasid aga kärbiti ja

¹⁹ Jussi Nuorteva (vt viide nr 14).

²⁰ Arvo Tering. *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) (1632-1710)*, Tallinn, 1984, S 16.

²¹ Arvo Tering. *Die Matrikel der est-, liv- und kurländischen Studenten 1561-1800 (valmimas)*.

²² Nii kopeeris Helk teda 1980. a. külastanud Soome uurija Jussi Nuorteva sadakond soomemaalaste sissekannetega reisialbumilehte, mida Nuorteva kasutas edukalt oma sellekohase uurimuse jaoks: Jussi Nuorteva. *Suomalaiset muistokirjat ja muistokirjamerkinnot ennen isovihaa / Die finnische Stammbücher und Stammbucheinträgungen vor dem Nordischen Krieg*, Helsinki, 1983, S. 2.

²³ Vello Helk. *Baltische Stammbücher und Alben mit Eintragungen aus dem Baltenland vor 1800*.

1. *Stammbücher baltischer Besitzer aus dem 16. und 17. Jahrhundert*; 2. *Stammbücher baltischer Besitzer aus dem 18. Jahrhundert*; 3. *Stammbücher von Besuchern des Baltikums*. In: *Ostdeutsche Familienkunde*. Bd. 7, 24. Jg., Neustadt a. d. Aisch, 1976, S 265-273, 329-336, 377-385.

²⁴ Vello Helk. *Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest*. In: *Tulimuld XXIV*, Lund, 1973, lk 141-150, 205-211; *XXV*, 1974, lk 24-29; *Album amicorum II*. In: *Tulimuld XXVI*, Lund, 1975, lk 27-31; *Album amicorum III*. In: *Tulimuld XXVIII*, Lund, 1977, lk 150-154; *Album*

amicorum IV. In: *Tulimuld XXIV*, Lund, 1978, lk 140-143; *Album Amicorum V*. In: *Tulimuld XXXVIII*, Lund, 1987, lk 31-32.

²⁵ Vello Helk. *Einige Stammbuch-einträgungen aus dem 17. und 18. Jahrhundert in lettischer Sprache*. In: *Ceļi XV*, Lund, 1972, S. 16-24; Vello Helk. *Weitere Stammbuch-einträgungen aus dem 17. und 18. Jahrhundert in lettischer Sprache*. In: *Ceļi XVI*, Lund, 1977, S. 35-50; Vello Helk. *Lettische Eintragungen im Stammbuch des Johann Conrad Arnold*. In: *Ceļi XVII*, Lund, 1979, S. 90-96.

nõnda jäi protokollide väljaandmine seisma. Hea asjatundjana oli Helk oma nõuannetega toeks ka Tartu rootsiaegse ülikooli konsistooriumiprotokollide tõlkimisel ja kommenteerimisel²⁶.

Akadeemiliste sidemete uurimisel on viimastel aastatel kogu maailmas ajalooallikana üha rohkem tähelepanu pööratud ka varase uusaja üliõpilaste dissertatsioonidele ja oratsioonidele. Vello Helk on andnud olulist lisa senistele teadmistele Kopenhaageni ülikoolis 16. sajandil doktoriks promoveeritute kohta²⁷. Samuti on Helki teene praegu Kopenhaageni ülikooli raamatukogu Lintrupi kogus asuvad baltlaste disputatsioonide bibliograafia koostamine ja avaldamine²⁸, mis on heaks abivahendiks Baltikumi teadussidemete uurijatele, seda enam, et 1/3 neist puudub Recke/Napiersky leksikonis. Selle kogu töötas Helk läbi 1978. aastal hommikuti enne tööleminekut.

Taani Riigiarhiivis töötades tundis Vello Helk erilist huvi aastatel 1559-1645 Taani provintsi olnud Saaremaal puudutavate ajalooallikate vastu. Ja nagu talle iseloomulik, ei piirdunud huvi ainult Taani ajaga, vaid kogudes materjali Rootsi Riigiarhiivis, leidis ta alati huvitavaid allikaid ka Rootsi aja kohta Saaremaal kuni 1710. aastani. Nõnda on ta avaldanud oma sõbra Roland Seeberg-Elverfeldti taganttõukamisel ajakirjas Ostdeutsche Familienkunde hulganisti geneaoloogilisi andmeid 16.-17. sajandi Saaremaa kohta, millest on olulisemad Kuressaare raeliikmete, linnakodanike, arstide ja Saaremaalt pärit üliõpilaste nimestikud²⁹. Tal oli kavatsus koostada artikkel Kuressaare linnakooli ajaloo Taani ja Rootsi ajal. 1982 oli esialgne käsikiri kokkugi kirjutatud, kuid Rootsi Riigiarhiivis lisandus uut huvitavat materjali. Tulemuseks oli Eesti hariusloos seisukohast oluline 228-leheküljeline hulgaliselt uut andmestikku sisaldav monograafia³⁰. Samal ajal pühendati kodumaal ilmunud Eesti vanema kooliajaloo ülevaateteoses sellele koolile ainult mõni rida. Kuressaare linnakooli kohta pole säilinud terviklikku arhiivifondi ning see, et Helk suutis lünklikud kohtu- ja majandusdokumendid kooliajaloo jaoks elama panna ning nende alusel tervikliku käsitluse välja võluda, näitab ajalooteadlase tippmeistriklassi. Töö on seda väärtuslikum, et Saaremaa kultuuri- ja sotsiaaliajaloo kohta uuemad uurimused puuduvad. Uurimus leidis tunnustamist Eesti, Saksa ja USA erialaajakirjades, kuid üllatavalt mitte Taanis. Kuressaare linnakooli ajaloo avaldamise eest sai Helk 1990. aastal teist korda Arthur Puksowi fondi preemia.

Saaremaa poliitilise ja haldusajaloo uurimine Taani ajal on alles viimasel ajal tõsiselt käsile võetud, sedagi Vello Helki toel ja juhendamisel. Nii ilmus 1996. aastal Volker Seresse suurepärane monograafia taaniaegsest Saaremaast 1559-1613³¹. Samuti on Helk nõu ja teadmistega abistanud Seresse tööd edasi kuni 1645. aastani jätkavat noort ajaloolast Piia Pedakmäed.

Vello Helki on alati huvitanud raamatuajalugu. Niihästi oma doktoritööle kui ka raamatule "Die Jesuiten in Dorpat" on ta kirjutanud raamatuajaloolised lisad. Oma uurimisreisidel on Helk alati vanema kirjasõna leidmisel silmad lahti hoidnud. Sel viisil on ta olulist lisa toonud nii saksa kui eesti 17. sajandi kirjanduse ja kirjameeste tundmisse. Olulised on artiklid Conrad

²⁶ Konsistoriumsprotokolle der Universität Dorpat (Academia Gustaviana) 1632-1656). Bd. II. 1637-1644, verfaßt, übersetzt und kommentiert von Arvo Tering. Tartu, 1994, S. 9.

²⁷ Vello Helk. Supplement til magisterpromotioner i København 1544-1585. In: Personalhistorisk Tidsskrift 107, 1987, S. 41-44.

²⁸ Vello Helk. Baltisches Schrifttum in der Lintrup-Sammlung der Kopenhagener Universitätsbibliothek. In: Reval und die Baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Marburg/Lahn, 1980, S. 417-437.

²⁹ Vello Helk. Bürgerlisten von Arensburg (Ösel) 1645-1675. In: Ostdeutsche Familienkunde, Bd. 10, 32. Jg., 1984, S. 173-177; Vello Helk. Beiträge zur Arensbürger Ratslinie in dänischer und schwedischer Zeit (1563-1710). In: Ostdeutsche Familienkunde, Bd. 11, 34 Jg., 1986, S. 44-48; Vello Helk. Ärzte und Apotheker auf Ösel zu schwedischer Zeit (1645-1710). In: Ostdeutsche Familienkunde, Bd. 11, Jg. 35, 1987, S. 241-244; Vello Helk. Öselaner auf auswärtigen Schulen und Universitäten 1560-1720. In: Ostdeutsche Familienkunde, Bd. 11, 34 Jg., 1986, S. 97-103; 35. Jg., 1987, S. 141-146.

³⁰ Vello Helk. Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559-1710) (Beiträge zur Schulgeschichte. Bd. 2. Zugl. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd. 1.), Lüneburg, 1989.

³¹ Volker Seresse. Des Königs "arme weit abgelegene Vntertanen". Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84-1613 (Kieler Werkstücke. Reiche B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte, 2), Frankfurt am Main, 1996.

Höveleni ja Martin Opitzi kohta³². Eesti kirjasõna ja kirjameeste, samuti varaste eestikeelsete tekstide kohta on ta ajakirjas "Tulimuld" avaldanud rea olulisi avastuslikke artikleid³³.

Olgu rõhutatud, et Vello Helk koostas oma monograafiad päevase ülemarhivaari ameti kõrvalt õhtuti³⁴. Eriti raske oli 1977. aastal, kui tal riigiarhivaari ajutise kohusetäitjana kulus väga palju aega jooksvate arhiivinduslike probleemide lahendamiseks. Alates kaheksakümnendatest aastatest on Helkil pärast ebaõnnestunud kõrvaoperatsioone tulnud teadustööd teha kõrvalvalusid trotsides. 1990. aastal kaotas ta täielikult kuulmise. Ometi on Helk leidnud endas tahtejõudu kogutud materjali kokku kirjutada. Ta on Euroopa kultuuriajaloolaste hulgas üks hasartsemaid ja usinamaid allikatekogujaid.

Iseseisvusliikumise elavnemine ja sünnimaa taasiseseisvumine 1991. aastal langes aega, mil Vello Helk oli just pensionile läinud. Kogutud allikate baasil kirjutatud suuruurimused olid ilmunud. Eesti vabanedes avanesid ka siinse noorema põlvkonna ajaloolastele võimalused uurimisreisideks välismaale, kuid takistuseks osutusid finantsraskused. Olukorras, kus oma elutöö oli peamises osas tehtud, asutas Vello Helk 1992. aastal erastipendiumi fondi sünnimaa ajaloolastele ning konservatoritele nende uurimistööde toetamiseks Taanis ja Rootsis. Selle fondi stipendiaatideks on olnud ajaloolastest Liivi Aarma, Jüri Kivimäe, Enn Küng, Ivar Leimus, Arvo Tering ja Piia Pedakmäe.

Taanis elades ja töötades pidi Vello Helk sageli tõdema, et taanlased ei tunne Eesti ajalugu ning on tänu Taani ajakirjanduse Nõukogude Liitu kiitvale vaatenurgale Baltikumi probleemidest valesti informeeritud. Seetõttu kirjutas Helk taanlaste harimiseks lühikese kompaktsed Eesti ajaloo ülevaate, mis ilmus 1993. aastal ning juba järgmisel aastal kordustrükina³⁵. Taani ajakirjandus võttis raamatu vastu äärmiselt positiivselt. Taanlaste õnneks on neil ajaloolane, kes nii Taani kui ka Eesti ajalugu põhjalikult tunneb ja kes oma sünnimaa saatuse pärast südant valutab. Eesti varasema ajaloo käsitlemisel on Helk esile toonud kahe rahva kokkupuutepunkte, mis aitab Eesti ajalugu taanlasest lugejale mõistetavamaks muuta³⁶. Oma raamatus näitas Helk, milliseid kannatusi tõi eesti rahvale Nõukogude okupatsioon ning kui visalt kulgeb selle tagajärgede kõrvaldamine. Nii möödaniku kui ka tänaste aktuaalsete probleemide selgitamiseks on ta sageli võtnud sõna Taani ajakirjanduses³⁷. Tihti on tal tulnud parandada ka ajakirjanike väärseisukohti ja valgustada ning selgitada Eesti-Vene suhteid, taas Euroopa poliitilisele kaardile tulnud väike-

³² Vello Helk. Conrad von Hövelen. Ein deutscher Dichter in Dänemark. In: Daphnis. Zeitschrift für mittlere deutsche Litteratur. Bd. 4. New York, Berlin, 1975, S. 144-177; Vello Helk. Hövelen, Conrad (Kunrath) von (Ps. Candorin), 1630-89, Schriftsteller. In: Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon, Bd. 4. Neumünster 1976, S. 10-112; Vello Helk. Martin Opitz in Dänemark. In: Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 6. 1978, S. 143-150.

³³ Vello Helk. Haruldasi eesti trükiseid Kopenhaagenis. In: Tulimuld, XLI, Lund, 1991, lk 7-12, 58-64; Vello Helk. Nogle sjældne estiske tryk og unika i det kgl. Bibliotek og Universitetsbibliothek. In: Fund og Forskning XXXI, København, 1992, s 57-74; Vello Helk. Kaks eestikeelset teksti 17. sajandist. In: Tulimuld XXXIII, Lund, 1982, lk 24-29; Vello Helk. Veel ühest eestikeelset tekstist 17. sajandil. In: Tulimuld XXXIV, Lund, 1983, lk 211-212; Vello Helk. Lisaandmeid Christoph

Blume (1625-69) tõlgete kohta. In: Tulimuld XXIX, Lund, 1978, lk 198-202; Vello Helk. Lisaandmeid perekond Hornungi kohta. In: Tulimuld XLII, Lund, 1992, lk 51-53; Vello Helk. Kaks eestikeelset teksti 17. sajandist. In: Tulimuld XXXIII, Lund, 1982, lk 24-29; Vello Helk. Veel ühest eestikeelset tekstist 17. sajandil. In: Tulimuld XXXIV, Lund, 1983, lk 211-212; Vello Helk. Rõuge köstri kodumurdeline palvekirj. In: Tulimuld XXXV, Lund, 1984, lk 134-136.

³⁴ Taani Riigiarhiivis on 2/5 tööajast ette nähtud teadustööks ning iga viie aasta järel loominguline puhkus.

³⁵ Vello Helk. Estlands historie – kort fortalt (Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 170), Odense, 1993.

³⁶ Uurides Taani-Eesti ajaloolisi kontakte, on Vello Helk palju tähelepanu pööranud taani vabatahtlikele Eesti Vabadussõjas. Vt näiteks: Vello Helk. Taani panusest Eesti Vabadussõ-

jas. In: Fraternitas Tartuensis III, Toronto, 1972, lk 51-57; Vello Helk. Taani peakonsuli arvamus Eesti Vabadussõja ajastul. In: Fraternitas Tartuensis III, Toronto, 1972, lk 115-125; Vello Helk. Eesti ja Taani. Sissejuhatus: Richard G. Borgelin, Dannebroggi lipu all. Taani vabatahtlikud Eesti Vabadussõjas. Uppsala, 1973, lk 5-8; Vello Helk. Taani peakonsuli esimene raport ja tema hilisem tegevus. In: Kleio, Tartu, 3, 1995, lk 67-70.

³⁷ Vt näiteks: Vello Helk. Esterne flygtede for terror. In: Politiken, København, 13.09.1989; Vello Helk. Lenin og Estland. In: Politiken, København, 11.12.1989; Vello Helk. Rød revanche. In: Politiken, København, 13.01.1991; Vello Helk. Fordømmelse uden forstæelse. In: Politiken, København, 18.10.1991, jne. Eriti palju võttis Vello Helk Taani ajakirjanduses sõna järgnevatel 1992., 1993. ja 1994. aastal.

riigi poliitilisi suundumusi, rahvussuhteid ja kodakondsuspoliitikat. Õnneks on Vello Helki kui eksperti kuulda võetud. Seda tõendab ka tema kaasamine Taani Suure Entsüklopeedia autorite hulka, ülesandega kirjutada Eestit ning kogu Baltikumi puudutavad märksõnad.

Kui eelnevat kokku võtta, on selge, et Vello Helk on oma panuse andnud nii Taani kui ka Eesti ajaloo teadusse, ainult et tema rahvusvahelist haaret tuleb kodumaal veel lähemalt tundma õppida. Vello Helk ise on hästi kursis sünnimaa ajaloolaste tööde ja tegemistega. Ta on kodumaal ilmunud ajalooaamatuid rohkesti refereerinud ja tutvustanud väliseesti ajakirjanduses. Ka raudse eesriide taga kirjutatud, sageli nn kroonumarksistlikud uurimused jõudsid Helki töölauale. Jälgides kodumaa ajaloo teaduse ja -kirjutuse arengutendentse nii enne taasiseseisvumist kui ka pärast seda, avaldas Helk ajakirjas Looming oma nägemuse probleemidest, mis Eesti ajaloolasi kimbutavad, seda eelkõige nõukoguliku pärandi osas³⁸. Helkile teeb muret, et nii Eesti Vabariigi okupeerimine 1940 kui ka sellele järgnenud murrangulised ajajärgud – II maailmasõja ja stalinliku terrori aeg – ei ole veel leidnud adekvaatset lahtimõtestamist. Kuid teda on murelikuks teinud ka teine äärmus, kus Eesti Vabariigi omaaegseid poliitikutuid (tähelepanuta jättes sõja eelõhtul Euroopa ja ka Eesti objektiivset tausta või seda valesti käsitledes) on süüdistatud iseseisvuse kergekäelises maha määngimises. Selles osas on kodumaal löögi alla sattunud eriti Eesti Vabariigi esimene president Konstantin Päts.

Kuigi Helk ei külastanud okupeeritud kodumaad, jälgis ta tähelepanelikult selle olukorda. Ka Eesti tänaste poliitiliste suundumustega on ta hästi kursis. Oma tähelepanelikult ja kriitiliselt märkusi on ta avaldanud nii Eesti ajakirjanduses lugejakirjadena kui ka põhjalikumates ülevaadetes³⁹. Mitmed suundumused teevad Helkile muret. Tema puhul on aga märkimisväärne, et oma põhijoontes optimistliku käsitluslaadiga püüab ta mitte niivõrd kritiseerida kui just mõista ning pakkuda omapoolseid võimalikke lahendusteid. Mõndagi probleemi on Helk püüdnud just lahtiseletamise abil leevendada. Ühe näitena võiks siin tuua pagulaseestlaste ja kodumaa-eestlaste erinevate poliitiliste arusaamade lähendamist⁴⁰.

Pannes siinkohal punkti Vello Helki senise saavutusterohke teadus- ja ühiskondliku tegevuse kirjeldamisele, tahaks meenutada kahte teda hästi iseloomustavat sententsi. Üks neist õpetab: *nihil sine labore*. Teise mõtte tera pani 1745. aastal Braunschweigi linnas ühte reisialbumisse eestikeelsena kirja toonane Halle ülikooli tudeng ja hilisem Saaremaa maanõunik ning konsistooriumi direktor Reinhold Friedrich von der Osten-Sacken: *Kui igga üks teeb omma teed, siis on keik asjad maias heäd*.

³⁸ Vello Helk. Eesti ajalugu on mitmetahuline. In: Looming, 2, 1996, lk 225-241.

³⁹ Vt näiteks: Vello Helk. Eesti saatsetundidest. In: Rahvuslik Kontakt, Stockholm, 2, 1996, lk 17-25; Vello Helk. Kes olid tõelised vabadusvõitlejad. In: Rahvuslik Kontakt, Stockholm,

3, 1996, lk 27-30; Vello Helk. Operatiivmängudest enne ja nüüd. In: Rahvuslik Kontakt, Stockholm, 1, 1997, lk 39-45; 2, lk 23-29; Vello Helk. Eesti rahva rõhujate rehabiliteerimine. In: Rahvuslik Kontakt, Stockholm, 3, 1997, lk 15-20; Vello Helk. Vaikus on asendunud vaikimisega. In: Rahvuslik Kontakt,

Stockholm, 4, 1997, lk 13-19; Vello Helk. Hirm ja käsk. Hirm Eesti rahva painajana. In: Rahvuslik Kontakt, Stockholm, 1, 1998, lk 16-21.

⁴⁰ Vello Helk. Pagulaste-väliseestlaste probleemidest. In: Akadeemia, 10. ak., Tartu, 1998, lk 396-404.

Enn Küng
(1963)

Eesti Ajalooarhiivi
asedirektor,
ajaloomagister
(mag phil),
uurib Läänemere-
kaubanduse
ajalugu
17. sajandi II poolel

Arvo Tering
(1949)

Tartu Ülikooli
vanemteadur,
ajalookandidaat,
uurib Baltimaade
akadeemilisi
sidemeid Euroopa
ülikoolidega
varausajal